

**ҒАФУР ГУЛОМ НОМИДАҒИ
АДАБИЁТ ВА САҢЪАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1976**

**АЛИШЕР
НАВОЙ¹**

БЕШ ПАРДА,
УН КУРИНИШЛИ ДРАМА

¹ Бу асар драматург Иззат Султонов билан биргаликда ёзилган.

ҚАТНАШУВЧИЛАР

Навойй — буюк ўзбек шоири.
Жомий — улуг форс-тожик шоири.
Соҳибдоро — шоир.
Хондамир — муаррих.
Беҳвод — рассом.
Султонали — хаттот.
Абулмалиҳ — Навойнинг ошпази.
Гули — Навойнинг севгилиси.
Кулмуҳаммад — бастакор. Гулнинг отаси.
Хосият — Гулнинг онаси.
Қундуз — Гулнинг дугонаси.
Энага — Гулнинг энагаси.
Хусайн — шоҳ.
Маждиддин — вазир.
Музаффар }
Қутбиддин } — беклар.
Убайдулло }
Мансур — Музаффарнинг ўғли.
Биноий — шоир.
Абулвосе — латифачи.
Жалолидин — меъмор.
Турдибой — навкар.
Мўминмирзо — Хусайннинг набираси.
Мунажжим
Шайхулислом.
Чол.

Олимлар, шоирлар, беклар, амирлар, навкарлар,
мулозимлар, созандалар, халқ.

БИРИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КУРИНИШ

Навойнинг Ҳирот ташқарисидаги боғи. Ўртада икки қаватли шийпон. Узоқда Ҳирот ва унинг қўрғони, қалъаси кўриниб туради. Шийпоннинг бир ёғи мрамар ҳовуз, атрофи гулзор. Нариди чўзилиб кетган мевали дарахтлар.

Тонг пайти Н а в о и й шийпонда ўтириб, шеър ёзиш билан машғул.

Н а в о и й

(ўқийди)

Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимга айт!
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимга айт!
Ком талху бода заҳру ашк рангин бўлғонин...

Г у л и

(кириб, Навоийни тинглагач)

Лаъли ширин, лафзи рангин шўҳи худкомимга айт.

Н а в о и й

Кўзимнинг нури кел, тоза гулим кел!
Кўнгул боғида сайроқ булбулим кел!

Г у л и

Кўриб гулзор ичида сизни ёлғиз
Сўроқсиз, индамай, мен беҳаё қиз,
Кечиргайсиз, келишга журъат этдим.

Навой

Кўнгил армони кел! Мақсадга етдим.
Нечук безовтасан! Барвақт турибсан?
Малак янглиғ ўзинг танҳо юрибсан?

Гули

Саҳар чоғи туриб ширин ғазалдин,
Эшитмак одатим бўлган азалдин.

Навой

Қулоқ солдингми?

Гули

Ёлғиз мен эмас, гул,
Само, ер, коинот, афтода булбул —
Бутун жонлик ва жонсиз тинглади жим,
Ғазалдин бу каби завқ олмаган ким?
Ғазалким, сўзлагай меҳру вафодин.
Ғазалким, сўзлагай ишқдин, сафодин.
Ғазалдин бу каби шавқ олмаган ким?

Навой

Кўнгил илҳомчиси сенсан, азизим.
Буларнинг барчаси сенга отолғон.

Гули

Худо билсин, сўзингиз, балки ёлғон.

Навой

Нечук? Хўш?

Гули

Сўнги чоғда камнамосиз.
Ғариб бечора мен ер, сиз самосиз.

Навой

Ёнингда бўлмоқ орзум эртаю кеч,
Ғақат найлай, иложин топмадим ҳеч.
Ариқ қозмоқдамиз, чўлларда иш кўп,
Работу мадраса, йўлларда иш кўп.
Юмуш, дер, ердаги ҳар зарра тупроқ,
Юмуш, дер, боғдаги ҳар тоза япроқ.

Гули

Кимики бўлса инсон, бўлса одам,
Халойиқнинг ғамин ёйдур дамо-дам.

Навой

Вафодорим, шунинг-чун камнамоман.
Олур вақтимни бу ишлар тамоман.

Гули

Алишер! Чинданам шерсиз. Буюк шер!
Улуғ ишларни қилмоқ истаган эр,
Бўлур шердай жасур, қайтмас изидин,
Қилич келганда ҳам қайтмас сўзидин.
Ғақат кўпдур, эсиз, кўп душманингиз.

Навой

Енгур зулматни нур, албатта, шаксиз.

Гули

Бироқ ҳозирча зулматнинг кучи кўп,
Ғақиқат нурини сўндиргучи кўп.
Кеча кўрган эдим, мен бир ёмон туш
У тушни эсласам бошдан учар ҳуш...

Навой

Нечук туш?

Г у л и

Сўрманғиз.

На в о и й

Сўзла, азизим!

Г у л и

Тилим бормади ҳеч, қалбим тўла бим...
Ўтибсиз ерда сиз қўл-бўйни боғлиқ
Ва сизни қуршамини бир тўп пичоқлик.
Ўзиб мен сочларимни йиғлар эрдим.
Жафо тиги-ла бағрим тиглар эрдим.
Чўчиб уйғондиму билдим баногоҳ,
Туш эркан. Шу маҳалдин нолаю оҳ
Эзар бағримни қаттиқ, ўртанур дил,
Мисоли ўтга тушкан бир узиқ қил...

Навой Гулининг сўзларидан қаттиқ таъсирланади.
Аммо таъсирланганини яширишга тиршиб,
Гулини овута бошлайди.

На в о и й

Гулим, беҳудага безовта бўлма,
Ўзингни қийнама, ғамларга тўлма!
Дадил бўлсанг ваҳмининг ранги сўлғай,
Ишон, одатда тушнинг акси бўлғай.
Мени шерсиз дединг, ёвлар қуёндир.
Қуёнларнинг иши сенга аёндир.

Г у л и

Дуруст, шерсиз... фақат... занжирбанд шер...

На в о и й

(ғоят таъсирланиб, оғир)

Ажаб, занжирбанд шер, енгаман дер.

Г у л и

Эсиз, мен сизни ранжитдим...

Н а в о и й

Йўқ, асло!

Г у л и

Жаҳаннам ўтлари қаршимда пайдо,
Кўнгулда борини айдим, нечора.
Яширсам, айтмасам дил пора-пора...

Н а в о и й

Етар, бас! Чекма ғам! Кўнглингни шод эт!
Севишган, бахтиёр кунларни ёд эт!
Мени, девонани занжири банд қил.
Қаро зулфингни бўйнимга каманд қил.
Висол ошиқ учун кундур у, тонгги,
Жафокаш айрилиқ тундур қоронғи.

Г у л и

Мени тун қўйнида қолдирманг асло,
Ғами ҳижрон ила толдирманг асло.

Н а в о и й

Қилиб тўй, сўнг бўлурмиз бирга доим.
Сени кўп кўрмасин менга худойим.
Мени девона қилган нозанин ҳур,
Малак сиймо, париваш, кўзлари нур,
Юзи гул, лаъли хандон, тишлари дур,
Насиб этсин худойим менга...

Ташқаридан овоз: «Мансур!»

Н а в о и й

Биров келди чамамда.

Г у л и

Мен кетай...

Н а в о и й

Сабр.

Г у л и

Яна ҳижронга ташлаб қилмангиз жабр.

Н а в о и й

(*Ўзининг янги девонини Гулига тақдим этади*)

Уқирсен.

Г у л и

(*девонни олиб*)

Жон билан.

Н а в о и й

Янги битилган,
Сенинг ишқинг билан ўсган, етилган.

Гули кетади. Навоий Гулини кузатиб чиқади.
Абулмалиҳ кириб шийпонни йиғиштира бошлайди.

А б у л м а л и ҳ

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш.
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикондек ошён бўлмас эмиш.

М а н с у р киради.

М а н с у р

Қани, байтингни қўй! Туш пастга!

А б у л м а л и ҳ

Шюшма!

Қулоқ сол, бетамиз!

М а н с у р

Ҳаддингдан ошма!

А б у л м а л и ҳ

«Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикондек ошён бўлмас эмиш».

М а н с у р

Навойдан.

А б у л м а л и ҳ

Бали! Қандай бамаъни!

М а н с у р

Қафас зиндон эрур булбулга.

А б у л м а л и ҳ

Яъни —

Яшашдан юз аср олтин қафасда —
Яшаш афзал бир ой эркин нафасда!

М а н с у р

Бали! Калланг дуруст. Хўш, катта шийпон?

А б у л м а л и ҳ

Муҳайё!

М а н с у р

Соз.

А б у л м а л и х

Ҳали мудрар эди тонг,
Туриб мен ишга тушган чоғда... тайёр.

(Кетади.)

М а н с у р

Бало ошпаз, бало. Улгунча айёр.
Узи қулваччаю идроки юксак.
Шу важдин кўп яқин шоирга бу сак...
«Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикондек ошён бўлмас эмиш».
Қафасга тушмасин халқим, элим дер
Вазир, олим, буюк шоир Алишер.
Бу шернинг панжасига панжа урмоқ,
Уруш дулдулларин майдонга сурмоқ
Қийин иш... Беҳаё Маждиддин эрса,
Қулай пайт топсаю тез зарба берса.
Хаёл, муфсил хаёл... Мен истамайман
Ёвузнинг илкида ханжар бўлишни.
Илоҳим билмасин умри сўлишни,
Бу шеър даҳосига минг йил умр бер!
Бу элнинг фахридур, шоир Алишер.

Қўлида қоғоз ўқиб Н а в о и й киради.

Н а в о и й

Эшит, Мансур!

М а н с у р

Бутун жисмим қулоқдур.

Н а в о и й

Юракдан.

М а н с у р

Чунки у шеъри булоқдур.

Навой

(Ўқийди)

Ўн сакиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун, сарвинозим ўн сакиз ёшиндадур.
Деса бўлғайким, яна ҳам ўн сакиз йил ҳусни бор,
Ўн сакиз ёшинда мунча фитнаким, бошиндадур.

Жомий кириб мароқ билан Навойни тинглайди.

Жомий

Ўн сакиз йил дема, юз саксон йил ўлса, улдурур,
Ҳусн шоҳи, бу балоларким, кўзу қошиндадур.

Навой

Келинг, пирим! Келинг, мавлоно Жомий!

Жомий

Ажойиб бир ғазал, дилбар, тамоми
Сеҳрдур! Офарин!

Навой

Ортиқча мақташ.

Жомий

Гуҳардур ҳар сўзи, ҳар ҳарфи оташ,
Самимийдир сўзим.

Навой

Раҳмат.

Жомий

Ишингиз?

Навой

Ёмон эрмас, пирим, севган кишингиз
Мадад бермакдадур.

Жомий

Шоҳ?

Навой

Балли, ҳар он.

Жомий

Шаҳаншоҳ бир қадар ишратда.

Навой

Нуқсон.

Навой билан Жомий боғни айлангани чиқиб
кетадилар.

Мансур

Самимий икки дўст, бу икки доҳи,
Шеър осмонининг офтоби, моҳи.

Мажиддин билан Мунажжим киради.

Буюрсинлар.

Мажиддин

Қани, меҳмонларингиз?

Мансур

Келурлар.

(Шийпондан жой кўрсатиб.)

Марҳамат.

М а ж д и д д и н

Хўш?

М а н с у р

Дам олингиз.

М а ж д и д д и н

(Атрофни томоша қилиб.)

Бу бир жаннат... У ким?

М а н с у р

Мавлоно Жомий.

М а ж д и д д и н

Адоват, фитна, кин, найраиғга ҳомий.

М а н с у р

Амир!

М а ж д и д д и н

Оғзингни юм! Қўрқоқ!

М а н с у р

Амир!

М а ж д и д д и н

М а н с у р

Гуноҳим?!

М а ж д и д д и н

Ақли паст! Олтин, кумуш, пул
Ва мансаб берсаму ноз айласанг.

М а н с у р

Бас!

Ҳақорат қилмангиз!

М а ж д и д д и н

Сен мисли бир хас.
Кичик ел турса тез учгунг ҳавога.
Ишим тушмай қосин сен бедавога.

М а н с у р

Амир, шафқат қилинг, мен мубталога.

М а ж д и д д и н

Навой билмасин. Қолгунг балога.
Қулоқ сол яхшилаб...

М а н с у р

Йўқ менда тоқат.
Улуғ шоир учун мендан садоқат —
Зарурдир. Мен уни устоз деганман.

М а ж д и д д и н

Дуруст, Мансур, дуруст, содиқ экансан.
Синаб кўрмоқчи бўлдим.

М у н а ж ж и м

Бали сизга!

М а ж д и д д и н

Қани бор, яхшилаб гул тер-чи, бизга!

М а н с у р таъзим билан чиқиб кетади.

Муғомбир, барибир тушгуси қўлга.

М у н а ж ж и м

Ҳали ёшдур, кейин киргуси йўлга.

Не гаплар бор?

М а ж д и д д и н

Қилич қўзғалди қиндан.
Муҳаммад Ёдгор пойлар биқиндан.

М у н а ж ж и м

Секин! Келмакдалар.

Н а в о и й билан Ж о м и й киради.

Н а в о и й

О... Марҳамат! Соз!

Ж о м и й

Салом, дўстлар!

М а ж д и д д и н

Салом, покиза устоз!

М у н а ж ж и м

*(кўтарилиб келаётган қуёшни ва
Жомий билан Навоийни кўрсатиб)*

Фалакнинг ҳалқумин соҳир сиқибдур:
Қарангиз, уч қуёш бирдан чиқибдур.

Ж о м и й

Мунажжимлик.

М а ж д и д д и н

(Навой билан Жомийни кўрсатиб)

Фақат анжумда кўзлар.

Н а в о и й

Латофатлик, нуқул дурдона сўзлар.

Меҳмонлар: Ҳиротнинг олимлари, шоирлари, Султон-али, Соҳибдоро, Хондамир, Беҳзод, Биноий ва Қулмуҳаммад бошлиқ созандалар кирадилар.

Н а в о и й

Азизлар, хуш келибсиз! Балли! Раҳмат!

Б и н о и й

Бўлинг хушвақт, чекманг зарра заҳмат.

С о ҳ и б д о р о

Қилиб оламшумул санъатни бунёд
Кетирмиш сизга туҳфа уста Беҳзод.

Беҳзод таъзим билан шоҳига ўралган расмни Навойга узатади. Навой расмни шийпонинг устунига илади. Расмда чиройли боғ. Навой мрамар ҳовуз бўйида, қўлига вазирлик асосини ушлаб турибди: олдида олтин тўлдирилган кумуш товоқ атрофида очилган гуллар, шоҳида булбуллар. Ҳамма ҳайрат билан томоша қилади.

Б и н о и й

Бали! Юз офарин санъатга бундоқ!

С о ҳ и б д о р о

Бу санъат оламида гавҳарин тоқ!

М а ж д и д д и н

Бу ноёб шоҳ асар!

М у н а ж ж и м

Бу бир даҳодур!

Қ у л м у ҳ а м м а д

Бу ўлмас мўъжиза!

Х о н д а м и р

Умри бақодур.

Н а в о и й

Бу санъат шоҳининг бошига гултож.

Ж о м и й

Асрлар бўлмиш эрди бунга муҳтож.

Б и н о и й

Бу раягин лавҳани кўрган замони
Бўлу р минг қатла қул Беҳзодга Мони.

Ж о м и й

(сўз ўйини бошлайди)

Узуб бир гулни, хоҳлардимки, боқсам,
Бўлуб хурсанд ани чаккамга тоқсам.

Ҳамма мароқ билан жилмаяди.

М а ж д и д д и н

Агар қўл чўзсангиз гулларга бирдан
Учиб кетмасмикин қушлар чамандан?

Кулишади.

Б и н о и й

Пирим, қўлларни кўп қўзғатмасинлар:
Алишер жаҳл ила сўз қотмасинлар.

Кулки кучаяди.

Н а в о и й

Гўзал сўзлар учун, бу янглиғ дилдор,
Азизлар, шубҳасиз, арзийди минг бор.
Ташаккур билдириб наққошингизга,
Нисор этсам, бу зарни бошингизга!

С о ҳ и б д о р о

Кетирмиш ҳадяким, Султонали ҳам,
Бунингдек мўъжиза ғоят бўлура кам.

Султонали таъзим билан девонни Навойга узатади. Навой девонни
очади, ҳамма томоша қилади.

Қ у л м у ҳ а м м а д

Гўзал! Ғоят нафис!

М а ж д и д д и н

Минг бора яхши!

Х о н д а м и р

Ҳиди анбардин ўткур.

Н а в о и й

Турфа нақши
Музайян, жилвагар товус патидин.

М у н а ж ж и м

Аторуд дарс олур кўрса хатидин.

Ж о м и й

Ғазалларки демиш шоир Навоий
Муҳаббат аҳлининг тенгсиз давоийи.
Биной, сиз недирсиз?

Б и н о и й

Тўғри, ғоят
Гўзал равноқ, нафис, олий ниҳоят.
Эрур жон озуғи ҳар бир ғазал, соз.
Фақат тил туркидур, шу айби бор оз.

Н а в о и й

Тагин сиз эски баҳсни бошладингиз.

С о ҳ и б д о р о

Арога ноўрин гап ташладингиз.

Б и н о и й

Ҳақиқий шеър, фақат форсида бўлғай.

С о ҳ и б д о р о

Бу сўздан сўзламанг, жоним ўтанғай.

Б и н о и й

Нафисдур форси тил, турки қўполдур,
Лазиздур форси тил, турки тўполдур.

Н а в о и й

Емон тил, яхши тил йўқ, барча тил бир.
Улуглар олдида бу гап эмас сир.
Жаҳонга шоҳ асарлар тақдим эткан,
Бутун дунёга шуҳрат, донғи кетган.
Фақат форслар эмас, ҳиндлар, араблар,
Хитой, юнон, бўлаклар ҳам. Бу гаплар

Аёнду р кун каби. Биз сўзлаган тил
Шу тиллар сингари бойду р ва қобил...

Мулозимлар билан Мўминмирзо киради.

Мўмин

Салом!

Навой

Шаҳзода Мўминга саломлар!

Ҳамма шаҳзодага таъзим қилади.

Мўмин

Салом, эй муҳтарам ширин каломлар!

Жомий

Улуғ парвардигор бўлсин мадакдор.

Абулмалиҳ

(кириб)

Азизлар, марҳамат! Нонушта тайёр!

Жомий бошлиқ меҳмонлар чиқа бошлайдилар. Узоқдан чопиб келаётган отларнинг туёқ товуши эшитилади. Саҳнадан Навой, Мажиддин ва Мунажжимдан бўлак ҳамма чиқиб кетади. Навкар киради.

Навкар. Шаҳриёр замину замон, хусравий соҳибқирон, Абулғозий султон Ҳусайн Баҳодирхон ташриф буюрлар.

Навой. Ажабо! Шаҳаншоҳ Боғи жаҳонорода истироҳатга машғул эди. Кутилмаган бир фурсатда бунда келишларига не боис бўлди экан?

Мажиддин. Зиёфатингизга келган бўлишлари мумкин, амир.

Бир неча навкарлар билан ташвишли Ҳусайн Бойқаро кириб келади, ҳамма таъзим қилади.

Навоий. Шаҳаншоҳнинг бунда ташриф буюришларидин гоят хурсандмиз.

Ҳусайн. Миннатдорман, Алишер. Муҳим бир ҳодиса бизни бунда келишга мажбур этди.

Навоий. Улуғ мирзони не ҳодиса безовта қилди экан?

Ҳусайн. Пайтахтда исён!

Ҳамма ҳаяжонда.

Мунажжим. Исён?!

Навоий. Талаб ва мақсадлари?

Ҳусайн. Кечаги хирожни бекор қилишни талаб этар эмишлар.

Навоий. Яна қандай хирож?

Маждиддин. Жаноби амирнинг хабарлари йўқ, Ҳирот бекларининг илтимосларига биноан халқдан янги хирож олиш борасида кеча фармони олий берилган эди.

Навоий. Бу халққа жабр эмасми, шоҳим?

Ҳусайн. Алишер, ҳозир бундай мулоҳазаларнинг фурсати эмас. Мен бунда исёнга қарши чора кўриш бобида маслаҳатлашгани келдим. Муҳтарам амирлар, не тадбирни маслаҳат кўрасиз?

Маждиддин. Фикри ожизимча, тездан исёнчилар устига қўшин тортмоқ зарур.

Навоий. Менинча, халқнинг ҳақли талабларига одилона қулоқ солмоқ лозим.

Ҳусайн (*асабийлашади, бир қарорга келолмай, Мунажжимга мурожаат қилади*). Хўш, самовий мавжудотлар нимани талқин этадилар?

Мунажжим. Бугун кечаси, бешинчи фалакда Ноҳид юлдузининг авзойи бузуқ кўринди. Самовий мавжудотлар қилич яланғочлаб қон тўкишни талқин этадилар, шоҳим.

Ҳусайн. Тангрим худди шу фикрни дилимга солиб турган эди. Мушкулимизни яна қилич ва қон ҳал этади. Мен у бебошларга Темур авлоди қиличининг қудратини яна бир бор кўрсатай!

Навоий. Халқнинг тақдирини мунажжимларнинг шубҳали қуръаларига қараб эмас, балки ақл ва идрокнинг талабига кўра ҳал этмак зарур.

Ҳусайн. Мамлакатимизнинг ақли ҳисобланмиш, соҳиб тадбир, доно Навоийнинг букун басит ва саёз мулоҳазалар юритишининг бойси не бўлса экан?

Навоий. Шоҳим, дўстлик ҳурмати, мамлакатимиз ва салтанатимизнинг осойишталигидан бўлак муддаом йўқдир.

Ҳусайн. Алишер, дўстлик ҳурмати, дейсиз... аммо дўстларимнинг дўстлари тахти бахтимга чанг солсалар, мен энди кимга ишонай?

Навоий. Аччиқ фикрларнинг очиқ айтилмоғи яхши.

Ҳусайн. Исёнчилар бошида меъмор Жалолиддин турган эмиш.

Навоий (ҳаяжонда). Уста Жалолиддин?

Мажиддин. Яқин дўстингиз, хунук бўлибди.

Навоий. Халқ ҳақсизликка қарши бош кўтарар экан, унга кимдур раҳнамо бўлиши муқаррар. Бас, Жалолиддин бўлмаса бошқа бир кишининг исёнга бош бўлиши эҳтимолдан холи эмасдур.

Ҳусайн (заҳарханда билан). Улуғ Навоийнинг самий маслаҳатлари учун гоят миннатдормиз... Амир Мажиддин, бекларга хабар қилинг, исёнчилар устига қўшин тортсинлар!

Мажиддин чиқа бошлайди.

Навоий. Сабр!

Мажиддин тўхтади.

Шоҳим, мамлакатимизнинг асл фарзандлари тарафидан яратилмиш муҳташам бинолар, шифохоналар, кутубхоналар кулпарча бўлсин учун яратилганмиди?

Ҳусайн. Мен учун тожи тахтни сақлаш ҳар нарсадан муҳим.

Навоий. Пойтахт тинчланмас экан, Ёдгорбек устидан галаба қозониш ва тожи тахтни сақлаш мушкул.

Мажиддин. Уринсиз хавф.

Кўчадан чопиб келаётган от туёқларининг овози эшиглади. Ҳамма ҳаяжон билан қулоқ солади. Шошилганича навакар киради ва ер ўпиб таъзим қилади.

Навакар. Ёдгорбек пойтахтга кирди ва Боғизоғон қалъасини ишғол этди.

Ҳусайн (ғазаб билан қилич сугуради). Нима? Қандай қилиб?

Навоий. Шоҳим, бундай мусибатларнинг чораси ҳаяжон ва ҳис билан топилмайди. Ҳар бир мушкулни ақл ва совуққонлилиқ ҳал қилади. (Пауза.) Ёдгорнинг пойтахтга тез ва ўнғай кирганлиги гоят таажжуб.

Х у с а й н. Дарвоқе?

М а ж д и д д и н. Ҳар ҳолда оғир мусибат юз бериш. Халқ бир ёқдин, шаҳзода Ёдгор иккинчи ёқдин. Икки оловга қарши бирдан чора кўриш мушкул. Фикри ожизимча, ҳозир Ҳиротдан узоқроқ кетиб турмоқ, куч йиғиб, сўнг Ҳирот устига юриш қилмоқ лозим...

Х у с а й н. Фурсатни қўлдан бериш мумкин эмас!

М а ж д и д д и н. Бошқа чора йўқ.

Х у с а й н. Оғзингни юм, қўрқоқ! Чора топиш керак!
Чора топиш зарур!

Н а в о и й. Чора топилади, шоҳим.

Х у с а й н. Демак, Алишер, бизни фалокатлардан яна сиз қутқарасиз?

Н а в о и й. Юртни тинчитиш ва Ёдгор Муҳаммадни дафъ қилиш борасида бутун ихтиёрни менга топширсалар.

Х у с а й н. Менинг номимдан истаган чорани кўра олурсиз.

Н а в о и й. Халқ ҳузурида, шаҳаншоҳ бутун кучини юртни обод қилишга сарф этурлар дея, ваъда беришга ваколат сўрайман.

Х у с а й н. Хазинамдан ҳар қанча зар, ҳар қанча ақча бўлса юртнинг ободонлиги учун сарф этишга ваъда берман.

Н а в о и й. Менга бўлган ишончлари учун ғоят миннатдормен.

Х у с а й н. Оқ йўл, дўстим, тангри мададкор бўлсин!

Алишер чиқа бошлайди.

Алишер, ҳар эҳтимолга қарши навкарлардин кўпроқ олинг!

Н а в о и й. Гамхўрликлари учун миннатдормен. (Кетади.)

Х у с а й н. Амир, бекларга хабар қилинг, қўшинни тайёр тутсунлар!

М а ж д и д д и н таъзим қилиб чиқиб кетади.

Яна гавго, яна ташвиш. На уйқуда ҳаловат ва на турмушда роҳат. Тожи тахтни сақлаш нақадар мушкул.

М у н а ж ж и м. Бугун кечаси Ноҳиддан сўнг олтинчи фалакда Мушгарий юлдузи жилва кўргазди. Самовий мавжудотлар шаҳаншоҳнинг бахт ва саодатидин башорат бердилар.

Х у с а й н. Иншоолло, айтганинг келсин!

Ма ж д и д д и н (*кириб*). Буйруқлари бажарилди, Аммо Алишер навкарлардан ҳеч кимни олмай, фақат Абулмалиҳ билан жўнади.

Ҳ у с а й н. Таажжуб. Ҳатто исёнчи халқ олдига ҳам ёлғиз ўзи боради.

Ма ж д и д д и н. Авом шоиримизни ҳурмат қилади, шоиримиз ҳам авомнинг тилини яхши биладилар.

Ҳ у с а й н. Кошки, бошқа амирлар ҳам авомнинг тилини билса! Кошки, ўзгаларни ғийбат қилувчилар ўз нуқсонларини ҳам билсалар! Доимо ҳовлиқасиз, хирож ҳақида ҳам ҳовлиқдингиз, бошимни айлантирдингиз... Мана, натижа!

Ма ж д и д д и н. Шоҳим мени афв қилсинлар, бундай бўлишини ўйламаган эдим... (*Пауза.*)

Ҳ у с а й н (*аста юриб шийпоннинг иккинчи қаватига чиқади*). Сира тинчимади бу Алишер. Мен уни вазир қилдим... бойликлар бердим... У эса, бойликларни ерга сочишни яхши кўрадиган бўлиб чиқди... Доимо сўзлагани ободонлик... Бу гаплар мени зериктирди. Мен чарчадим... Дунё бевафо, тожу тахт бебақо... Атрофимни шубҳалар, сирлар дунёси ўраб олгандай. Ким дўст, ким душман билиб бўлмайди. Юрак дардларини фақат май ва маҳбубларгина юпатади... У эса, май ва маҳбубнинг лаззатидан маҳрум. Шу ёшга келиб бирор гўзални севгани маълум эмас... У гоят қийматли, тадбиркор, мамлакат учун зарур одам. Зўр санъаткор. Аммо... Бир оз адашади.

Ма ж д и д д и н. У сизни ўзи чизиб қўйган чизикдан юргизмоқчи.

Ҳ у с а й н (*қўл силтаб Маждиддинни тўхтатади*). Нариги боғда юрган қиз ким?

Ма ж д и д д и н. Ҳарамбоп.

Ҳ у с а й н (*пастига тушади*). Сен тездан Ҳиротга жўна. Алишерга кўмак бер.

Ма ж д и д д и н. Шоҳимнинг буйруқлари дарҳол бажарилур.

Ш о ҳ кетади.

Шаҳзода Ёдгор қалъага кирди, марра бизники. Аммо Алишер бу гал ҳам шоҳга ўз сўзини ўтказиб кетди. Зарарсиз. Шу топда шаҳаншоҳ бизга шундай бир восита топиб бердиким, у билан Алишернинг бутун дунёсини ағдартўнтар қилиб юбормоқ мумкин.

П а р д а

ИККИНЧИ ПАРДА

ИККИНЧИ КҮРИНИШ

Ҳирот. Шоҳ саройи аркининг иккинчи қавати. Тўғрисида Ҳирот мадрасаларнинг нақшли гумбазлари эрталабки қуёш нурида ярқираб кўринмоқда. Эшиклар ёнида қуролли соқчилар. Орқадан, пастдан исёнчиларнинг шовқини эшитилади. Аркада Шайхулислом амир Музаффар, амир Қутбиддин, хўжа Убайдулло, яна бошқа беклар, амалдорлар.

Шайхулислом. Халойиқ, сабр қилинг! Сабрсизлик бандаи мўмин учун куфр. Тирикчилигингизни ташлаб исён қилиб юришдан не фойда?

Шовқин кучаяди.

Овозлар. Насиҳатни қўйинг! Сабрнинг ҳам чегараси бор-да!

Музаффар. Халойиқ, шошманг! Шаҳаншоҳдин фармон келсин, шунга қараб иш кўрайлик.

Овозлар. Шоҳ фармон ўрнига устимизга қўшин тортади. Очиқ жавоб беринг, хирожни бекор қиласизми, йўқми?

Музаффар. Халойиқ, ўзингиз ўйлаб кўринг, хазина бойиса ким бойийди? Мамлакат бойийди. Юрт обод бўлади!

Жалолиддин (халқ ичидан). Бекор гап! Солиқлар кўпайган сари, юрт хароб бўлмоқда. Хазинани бойитаман деб халқни гадо қилдингиз. Инсоф керак, амир, инсоф! Ушур, деб оласиз. Улоғ, деб оласиз. Мол пули, деб оласиз. Жон пули, деб оласиз. Қўш пули, деб оласиз. Миробона,

деб оласиз. Доруғона, деб оласиз. Бекларнинг ерига ишлатасиз. Буларнинг устига ой сайин янги хирож. Ахир инсоф борми?

Шайхулислом. Уста Жалолиддин, сиздек одамдин халқни тинчитиш ўрнига, галаёнга солиш лозимми?

Овозлар. Уста Жалолиддин тўғри айтади. Бир тўда аслодаларнинг кайфи сафоси учун, халқ хонавайрон бўлмоқда. Халқ оч! Яланғоч!

Музаффар. Халқ оч бўлса, худодин тиласин. Ёмон йўлдан қайтсин. Худо итоатлик бандасига беради. Бебошларга не берар эди?!

Халқда галаён авжига чиқади.

Овозлар. Ур ноинсофларни! Ур!

Аркка тош, калтак ёғилади. Беклар ичкарига қочадилар. Оломон аркка ҳужум қилади. Дарвозаларнинг тарақлагани, занжирларнинг шарақлагани, қилич ва калтак овозлари эшитилади. Унг томондаги эшикдан бир гала соқчи қиличлашганларича ичкарига чекиниб кирадилар. Аркдаги соқчилар қилич яланғочлаб уларга кўмаклашадилар. Соқчиларни қувиб Турдибой, унинг орқасидан бир тўда қуролланган оломон киради. Баъзиларида қилич, баъзиларида калтак. Турдибой гоят қаққон урушади. Соқчилар тоб беролмай чекина бошлайдилар. Шу пайтда Навоий киради. Енида қўрққан Абулмалих.

Навоий. Тўхтанг! Бас қилинг!

Аркда жанг тўхтайтиди. Аммо орқада ҳамон шовқин. Жалолиддин кириб Навоийга таъзим қилади. Сўнг тез аркнинг чеккасига боради.

Жалолиддин. Оғайнилар, бас қилинг! Бас! Алишер Навоий келдилар!

Халқ жимийди. Навоий аркнинг олдига боради. Халқнинг жимиганини эшитиб, ичкаридан амирлар, беклар чиқади.

Навоий. Азиз фуқаро! Шаҳаншоҳдин фармон келтирдим. Биздан бемаслаҳат, Хирот беклари тарафидин ноҳақ солинган хирож бекор қилинди.

Чол. Бу хирож бекор қилинади-ю, орқасидан янги-си чиқади. Шоҳнинг фармонига ишонмаймиз. Одатда бундай фармонлар фуқарони алдаш учун чиқарилади.

Навойй. Халойиқ! Бу фармоннинг ростлигига мен кафилман.

Жалолиддин. Агар шоир Навоий кафил бўлса, инонмоқ керак!

Овозлар. Бизга ғамхўрлик қилган шоир Навоийнинг умри узоқ бўлсин! Омин!

Навойй. Азиз фуқаро! Бундан сўнг биз юртни обод қилиш билан шуғуланурмиз.

Чол. Шоир Навоийнинг самимий орзуларига инонурмиз. Аммо бу орзуларнинг рўёбга чиқишига имонимиз комил эмас. Сиз яккасиз. Сиз битта мадраса қурурсиз. Аммо ўзаро қиргинлар туфайли минглаб хоналар вайрон бўлур. Сиз битта ариқ чиқарурсиз, аммо сувсизлик балосидан юзлаб қишлоқ хароб бўлур. Бизнинг замонимизда юртни обод қилмоқ орзуси афсонадур. Бизга афсоналар тасалли беролмас. Халққа бўлаётган зулмлар камайтирилсин. Бузуқи амалдорлар жазолансин.

Навойй. Шаҳаншоҳнинг фармонларига мувофиқ халққа ноҳақ солиқ солган хўжа Музаффар, хўжа Қутбиддин, хўжа Убайдулло ўз жиноятлари учун зиндонга солинур.

Овозлар. Бу оз! Хусусан, хўжа Музаффар учун оз! У кўп бегуноҳларнинг ёстуғини қуритди! Эрларимизни зиндонда чиритди. Ҳиротда унинг қамчисини емаган одам йўқ. Қасос тилаймиз! Қасос! Музаффарга ўлим! Музаффарни қўлимизга топширинг, амир!

Навойй бундай талабни кутмаган эди, оғир вазиятга тушади.
Ҳамма ундан жавоб кутади. Оғир жимлик.

Навойй. Майли, халойиқ, сизнингча бўлсун!

Овозлар. Адолатингизга балли, амир! Мартабангиз бундан ҳам зиёда бўлсун! Музаффарни олиб чиқинг! Музаффарга ўлим!

Беклар таҳдиқада, Турдибой қилич яланғочлаб Музаффарга яқинлашади. Шайхулислом унинг йўлини тўсади.

Шайхулислом (Ғазабли). Амир Алишер, ўйлаб иш қилинг.

Навойй. Тақсир, халқнинг талаби ҳақ, деб ўйлайман.

Шайхулислом. Шаҳаншоҳдин беижозат бундай масъул ишларни қилишга қандай журъат этасиз?

Навойй. Шаҳаншоҳ Ҳиротда адолат ва осойишталик ўрнатиш учун менга ваколат бердилар.

Музаффар. Бу адолат эмас

Қутбиддин. Бу хиёнат.

Убайдулло. Бу жиноят!

Навоий. Мазлумнинг додига етиш ва золимни жазога мустаҳиқ қилишни адолат, дейдилар, азизлар.

Музаффар. Менинг аслзода эканимни унутманг, Алишер!

Навоий. Сиз умрингизда бирор савоб иш қилганмисиз?

Музаффар жим.

Бирор жойга ариқ чиқарганмисиз?

Чол. Йўқ. Аксинча ариқларни бузган.

Навоий. Бирор туп дарахт ўтқазганмисиз?

Турдибой. Асло! Аксинча минглаб дарахтни кесган.

Навоий. Бирор қудуқ ковлаганмисиз?

Чол. Йўқ. Мутлақо! Юзлаб қудуқни қуритган.

Навоий. Садқаи аслзода кетинг! Сиз аслзода эмасиз.

Чол. Рост айтасиз! Офарин!

Халқ. Музаффарни олиб чиқинглар!

Музаффар даҳшатда.

Музаффар (*Навоийнинг оёғига ташланиб*). Улуғ амир, адолат кўкининг офтоби, шафқат қилинг! Хато қилибман, кечиринг! Ўғлимнинг сизга қилган содиқ хизматлари ҳаққи, мени қутқаринг!

Навоий. Ҳукми халқ чиқарди. Халқ ҳукми — худо ҳукми!

Музаффар. Алишер, қўрқинг, сизни қон тутади.

Турдибой Музаффарни олиб чиқиб кетади.

Навоий (*қолган бекларга ишора қилиб*). Ясовулбоши, буларни тезда зиндонга элтинг.

Шайхулислом. Демак, жанобларининг ҳукми жиддий?

Навоий. Тақсир, салтанат ишларида ҳазил бўлмайди.

Убайдулло. Ҳукмингиздан норозимиз, амир!

Навкарлар бекларни олиб чиқиб кетади.

Шайхулислом. Мен шунчаки сиёсат деб ўйлаган эдим.

Навойй. Қалбакилик инсонни бекбурд қилади, тақсир.

Жалолиддин (кулиб). Ҳар ким ўз қаричи билан ўлчайди, амир, тақсиримнинг самимий мулоҳазаларидан ранжимасангиз ҳам бўлади. (*Шайхулисломга.*) Узр, тақсир.

Шайхулислом. Улуғ амир, бекзодаларни жазога мустаҳиқ этиб, ғайри шаръий иш қилдингиз, янглишдингиз.

Навойй. Янглишган бўлсам, худо мени кечирар. Менингча, олтмиш йил қуруқ тоат-ибодат қилгандан кўра, бир соат одил бўлмоқ савоблроқдир.

Шайхулислом. Билмадим, шаҳаншоҳ, бундай ношаръий ишларга нечук розилик берди экан. (*Кетади.*)

Турдибой киради.

Навойй (*Шайхулисломнинг орқасидан қараб*). Шарият, адолат дейдилар. Аммо адолат ўрнатиш пайти келганда, золимларга ён босиб, шариятни ҳам, адолатни ҳам буздилар.

Жалолиддин. Улуғ шайх Саъдий яхши айткан: илмига амал қилмайдиган муллодан, устига китоб ортилган эшак афзал. (*Куладилар.*)

Навойй. Жуда қаттиқ кетдингиз, уста Жалолиддин. Мен султонимизнинг ўнг қўл вазири бўлишим муносабати билан Шайхулисломимизнинг шаънларига айтилган бу сўзларингиз учун, сизнинг бошингизни олишим лозим.

Жалолиддин. Ҳали ҳам бошим улуғ шоиримизнинг ихтиёрларида.

Навойй. Раҳмат. Мен сизнинг шу садоқатингизга ишониб, сизга муҳим бир иш билан келдим.

Жалолиддин. Ҳар қандай муҳим ишлари бўлса ҳам тайёрмен.

Навойй маъноли қилиб Абулмалиҳга қарайди.

Абулмалиҳ. Қани, биродарлар, кимки халқ терисини шилган золимнинг териси қандай шилинишини томошо қиламан деса, тездан бозор майдонига борсин.

Халқ кулиб чиқиб кетади.

(Соқчиларга.) Оғайнилар, аввало бизни қўриқлашга ҳожат йўқ, мабодо қўриқламоқчи бўлсаларингиз, эшикка чиқиб, сиртдан қўриқланг.

Соқчилар чиқиб кетади.

Навоий. Бу кун тонг билан, Муҳаммад Ёдгор, тўсатдан Боғизоғон қалъасига кириб олибди.

Жалолоддин. У шуҳратпарастни қалъадан қувиб чиқармоқ лозим.

Навоий. Қалъани куч билан олиш қийин, бу ишда тадбир керак.

Жалолоддин. Мен қалъанинг қувурларини тузатганман. Қалъа ичига яширин кирадиган йўللарни яхши биламан.

Навоий. Жуда соз, ундай бўлса тўғри қалъага жўнаймиз. (Кулиб.) Сиз меъморсиз, мен шоир, жаноблари ошпаз. Қалъани паркор, қалам ёки капгир билан олиб бўлмаса керак. Бинобарин, ҳар эҳтимолга қарши битта қилич соҳиби ҳам керак.

Жалолоддин. Қилич соҳиби ҳам бор. (Арkning чеккасига боради.) Турдибой! Ҳо. Турдибой! Бу ёққа чиқинг!

Навоий. Бу қайси Турдибой? Ҳалиги донғи кетган жангчимми?

Жалолоддин. Ҳа, бутун насли жанг майдонида ўтган донгдор қиличбоз.

Турдибой кириб таъзим қилади.

Навоий (Турдибойга). Мен, гарчи, сизнинг бу кунга қадар кўрмаган бўлсам ҳам, донғингизни кўпдан эшитганман. Ҳали бу ерда қилган қиличбозлигингизни кўриб, ичимда усталигингизга таҳсинлар ўқидим. Бу санъатни кимдан ўргангансиз?

Турдибой (уялинқираб). Отамдан. Отам раҳматлик Мирзо Улуғбек ҳузурда хизмат қилиб, жанг майдонларида донг чиқарган экан. Мен султон Абусаид, сўнг султон Ҳусайн қўшинида навкарлик қилдим... (Фурурланиб.) Султон Ҳусайнни икки мартаба ўлимдан қутқарганман. Кейинги вақтларда қўшиндан бўшаб, тирикчилик-

ка киришиб кетдик. Тақсир, узр, фуқарочилик, адолатсизликка қарши яна тиг кўтаришга тўғри келди.

Навоий. Баракалло! Сиз биз билан муҳим бир ишга борасиз.

Турдубой. Тақсир, қилич билан битадиган иш бўлса, мени тўғри қиласиз, илинди қўйилмайди. Сизнинг қўлингизда қалам қандай ўйнаса, бизнинг қўлимизда ҳам қилич худди шундай ўйнайди. (Қилични ғилофидан суғуриб, тобини кўради.) Оғайни, яна сенга ишимиз тушадиган бўлди. (Қилични Навоийга узатиб.) Тақсир кўринг, қадимий қилич, отам раҳматлик берган. Отамга бобомдан мерос қолган экан.

Навоий (қилични кўриб). Неча-неча амирлар, беклар учун қон тўккан қилич. (Қилични Турдубойга бериб.) Маҳкам ушланг! Энди, сиз, бу табаррук қилич билан давлатимизни, салтанатимизни, мамлакатимизни ва унинг санъатини ҳимоя қилинг! Қани, дўстлар, кетдик!

Эшикка қараб йўл оладилар. Ҳовлиққанча Мансур киради.

Мансур (йиғлаб Навоийнинг оёғига ташланади). Улуғ амир, отамни қутқаринг! Сизга қилган ҳалоо хизматларим ҳаққи, мени етим қолдирманг.

Навоий (таъсирланиб, насиҳатомиз сўзлайди). Хизматларингдан миннатдорман, Мансур. Аммо не чора? Узингни маҳкам тут, мард бўл.

Мансурдан бўлак ҳамма чиқиб кетади. Маждиддин киради.

Маждиддин. Энди қалайсан, нодон.

Мансур (йиғлаб). Нима қилай, амир Алишердан илтимос қилсам... \

Маждиддин. Аҳмоқлигинг шуки, Алишердан илтимос қиласан.

Мансур. Бўлмаса, сиз кўмак беринг!

Маждиддин. Вақт ўтди. Отангни қутқаролмайсан. Аммо ҳақиқий фарзанд бўлсанг, отангнинг қасосини олишинг керак.

Мансур лол.

Парда.

УЧИНЧИ КУРИНИШ

Навойнинг ишоналаридан бири. Н а в о и й иш билан машғул. Ёнида Турдибой ўтирибди. Пауза. Сўнг Навоий Турдибойга шеър ўқиб беради.

Н а в о и й

Жаҳон, ганжигга шоҳ эрур аждаҳо —
Ки, ўтлар сочар қаҳр ҳангомида.
Анинг коми бирлан тирилмак эрур
Маош айламак аждаҳо комида.

Яъни, шоҳ жаҳон бойлигини ўраб ётган аждаҳодурким, қаҳри келганда оғзидан ўтлар сочур. Подшонинг марҳаматидан баҳраманд бўлмоқ, аждарнинг оғзидан таом емак билан баробардур.

Т у р д и б о й. Бали! Жуда яхши айтибсиз. Аммо шаҳаншоҳ бу байтингизни ўқиса, дарғазаб бўлмайдимми?

Н а в о и й. Мен буни, бошқа золим шоҳлар тўғрисида ёздим. Бизнинг Мирзо эса мурувватли шоҳдур.

Т у р д и б о й. Афсуски, ҳозирга қадар мурувватини кўрмадик. Тақсир, фуқарога шоҳларсиз мурувват кўрғизишнинг йўли йўқми?

Н а в о и й. Йўқ, албатта. Мамлакат бир боғ бўлса, шоҳ боғбондур. Боғ боғбонсиз хароб бўлур.

Т у р д и б о й. Боғбоннинг ҳам ҳар хили бўлади.

Н а в о и й. Шубҳасиз, ёмони ҳам бўлади, яхшиси ҳам.

Т у р д и б о й. Менингча, султон Ҳусайн яхши боғбонлардан эмас. Тақсир, наҳотки мамлакат учун Ҳусайн Бойқародан бўлак одилроқ, мурувватлироқ шоҳ топилмайди? Нима учун сиз уни яхши кўрасиз?

Н а в о и й. Ҳозир барҳаёт бўлган Темур шаҳзодаларидан энг тадбиркори, энг қобили ва энг муносиб соҳиби тахт, шубҳасиз, Ҳусайн Бойқародур. Агар сиз билан биз мамлакатимиз ва давлатимизнинг манфаатларини кўзда тутар эканмиз, шаҳаншоҳга мадад бермоғимиз ва унинг хизматида бўлмоғимиз лозим. (Пауза.)

Т у р д и б о й. Тақсир, бошимга яна бир фикр келди, сўрасам айбга буюрмайсизми?

Н а в о и й. Марҳамат.

Т у р д и б о й. Эсимни танибманки, кўрганим уруш, эшитганим жанг. Нега одамлар доим низо қиладилар?

Навоий. О, сиз жуда қийин савол бердингиз. Инсоният бу саволга неча-неча асрлардан буён жавоб беролмай келади. Мен сизга бир ҳикоя келтирай. Рум мамлакатада бир файласуф гадо, ўзининг чуқур мулоҳазалари билан шуҳрат қозонди. Унинг шуҳрати Искандар Зулқарнайн қулоғига етди. Искандар гадони саройга келтирди. Гадо икки қўлига икки суякни ушлаб олиб, доим уларга тикилар эди. Искандар: «Бу суяклар нима?»— деб сўради. Гадонинг жавобидан маълум бўлдики, суякларнинг бири шоҳнинг ва яна бири гадонинг гўридан олинган экан. Искандар: «Буларни нечун кўтариб юрибсан?»— деди. Гадо: «Шоҳим, қаранг, буларнинг қайси бири шоҳники, қайси бири гадоники, билиб бўлмайди. Ўлганда-ку, иккиси ҳам бир экан, нечун тирикликда низо қиладилар?»— деди. Искандар жавоб айтолмади. Гадо қўйган бу сўроққа Искандар замонида ҳам, ундан сўнг ҳам ҳеч ким жавоб беролмади. Ҳар ким ўзича ҳал қилиб кўрди, аммо натижасиз бўлиб чиқди. Мен ҳам ақлим киргандан бери шу ҳақда ўйлайман.

Турдибой. Менинг фикримча, бу саволни сиз ҳал қиласиз. У кун, Шайхулислом билан беклар чулдирашиб, халқни ҳеч тинчитолмадилар. Сиз келдингизу низо тугади. Шу, нега ўзингиз шоҳ бўлиб қўя қолмайсиз?

Навоий кулади. Мансур кириб ерга ташланади, йиғлаб, Навоийнинг этагини ўпади.

Мансур

Пирим, афв айлангиз бахти қарони,
Ғарибу хаста дил мотамсарони.
Саховат важҳига Ҳотам эурсиз.
Отамнинг ўрнига отам эурсиз.

Навоий

Тур ўрнингдан, етар, ёшингни тий, арт,
Оғир дард, шубҳасиз, дардинг оғир дард.

Мансур

Даво истаб, пирим, келдим.

Навоий

Не бирлан

Сенга ёрдам берай?

Мансур

Четламангиз, ман —

Қолай аввалгидек даргоҳингизда,
Бўлай аввалгидек фармонингизда.

Навоий

Нечук? Мен ранжитиб эрдим сени?

Мансур

Ҳеч!

Унутдим, англадим, гар бўлса ҳам кеч —
Адолат олдида эгдим бошимни,
Ҳақиқат йўлида тўқдим ёшимни.

Навоий

Бали, Мансур! Бали. Раҳмат, ташаккур.
Адолат кўкида мавж айлаган нур
Еритмиш ғам билан тўлган дилингни.
Ҳақиқат мадҳига бурмиш тилингни.
Унутма ҳеч қачон: офтоб мисоли,
Адолат барчадан афзал ва олий!
Ташаккур, розиман, қол, истасанг.

Мансур

Оҳ,

Саодат йўллади мен қулга оллоҳ!

Жалолиддин

(ташқаридан)

Турдибой!

Навой

Жалолиддин келди. Чақиринг, кирсин!

Турдибой билан Мансур чиқиб кетади. Жалолиддин
киради.

Навой

Келинг!

Жалолиддин

Раҳмат.

Навой

Қалай, пул олдингизми?
Работ, ҳаммом томон кўз солдингизми?

Жалолиддин

Битибдур беш работ ҳам учта ҳаммом.
Бир-икки ердаги ишлар чала, хом.
Бўлак ерларда кўп тўхталганим йўқ.
Саройга бордимۇ, пул олганим йўқ.

Навой

Сабаб? Қандай қилиб?

Жалолиддин

Берганлари йўқ.
Шаҳаншоҳнинг, деди, олтин, зари йўқ.

Навой

Ким айтди? Қайси ит?

Жалолиддин

Маждиддин.

Навой

Аблаҳ!
Шаҳаншоҳ беҳабар!

Жалолиддин

Шундай демиш шоҳ.
Халқ оч, иш оғир, қўллаш керакдур.
Ариққа пул, озиқ йўллаш керакдур.
Тетик, зийрак, улуғ, доно, халойиқ,
Баҳо бергай билиб ҳар кимга лойиқ.
Шаҳаншоҳ алдару аммо, Алишер
Навой алдамас, бизларни ҳеч, дер.

Навой

Навой алдамас, дил пора-пора —
Тилинсун, барибир топқуси чора!

Жалолиддин

Муҳаммад Ёдгор не бўлди?

Навой

Сўнг бор
Сўроқ бергай бу кун... Иш катта. Маккор,
Яширмоқчи буюк бир сирни...

Жалолиддин

Яъни?

Навой

Сарой атрофидин бир тўп бемаъни
Амирлар у билан, фаҳмимча, зимдан
Алоқа боғлаган, тушкай изимдан
Дея безовтадур. Маждиддин айёр.

Жалолиддин

У ҳар қандай қабиҳ ишларга тайёр.

(*Ёнидан хат чиқариб, Навоийга беради.*)

Мана мен қўлга бир мактуб туширдим.
Муҳаммад Ёдгордан унга.

Навоий

(*хатни ўқиб*)

Аблаҳ!

Сир очилди! Бугун, қилғум хабар, шоҳ.
Совургай куллари кўкларга, шаксиз!

Жалолiddин

Қолишни истамас Мирзо эшаксиз.

Парда.

ТУРТИНЧИ КУРИНИШ

Султон Ҳусайнинг ишратхонаси. Ғоят безакли бир уй. Май қуйилган олтин кўзалар, кумуш пиёлалар, ишрат асбоблари, нозу неъматлар муҳайё. Маждиддин билан Шайхулислом шахмат ўйнаш билан машғул. Мунажжим тамоша қилмоқда.

Шайхулислом. Хўш, сўнг нима бўлди?

Маждиддин. Бешини олдириб юбордим.

Шайхулислом. Сир ошкор бўлмадими?

Маждиддин. Одатда жонсиз бошлар сир айтишдан маҳрум бўлади, тақсир.

Шайхулислом. Бали!

Маждиддин дона суради. Шайхулислом жавоб қилади.

Кишт!

Мунажжим. Э, асб кетди, тақсир!

Шайхулислом. Э... Э... галат, филингизни кўрмабман. (*Қайтадан дона суради.*)

Маждиддин (*дона суриб*). Кишт!

Мунажжим. Мот!

Шайхулислом. Э... Э... галат... галат, сабр қилсинлар!

Мунажжим. Тақсиримнинг юлдузлари наҳс буржигак кирди.

Шайхулислом (жаҳли чиқади). Мавлоно, ҳамма нарсага ҳам юлдузми? (Маждиддинга.) Хўб, яхши, қайтадан.

Маждиддин. Қўйинг, тақсир, сатранж ҳам жонга тегди, ҳадеб қола берасиз.

Шайхулислом. Нимага ҳадеб қолаверар эканман! Нима, жанобларини қолдирмай юрганмидим!

Маждиддин. Ҳазил, тақсир, ҳазил...

Мунажжим (Шайхулисломга қадаҳ суниб). Мана, тақсир, жиндек нафасларини ростлаб олсинлар.

Шайхулислом (майни ичади). Ҳа, энди сатранж тахтасида дона суришга хийла устасизу аммо сиёсат тахтасида дона суриб доим адашасиз.

Маждиддин. Тақсир, ўйинда адашилади, яна тузатилади, унинг аҳамияти йўқ. Гап ўйиннинг оқибатида.

Шайхулислом. Ҳар нечук Алишерни мот қилиш мушкул кўринади.

Маждиддин. Ташвиш қилмасинлар, тақсир, бугун Алишерни, албатта, мот қиламиз.

Шайхулислом. Бу гапларни беш йилдан бери сўзлайсиз.

Маждиддин. Тақсир, ҳозир қўлимизда шундай ҳужжатлар борки, уларнинг қаршисида, Алишер аждаҳонинг домига тортилган жонивордек сеҳрланмай иложи йўқ.

Шайхулислом. Қандай ҳужжатлар?

Маждиддин. Мансур бу кун бир талай ҳужжат келтирди. Буларнинг ичида Алишернинг шаҳаншоҳга ва жанобларига қарши ёзилган кўп қабиҳ шеърлари бор.

Мунажжим. Баҳай!

Шайхулислом. Қани?

Маждиддин. Сабр қилсинлар, вақтида кўрасиз...

Шайхулислом. Булар билан бир иш чиқариб бўлармикан?

Маждиддин. Булар билан чиқмаса, бошқаси билан чиқади.

Шайхулислом. Хўш?

Маждиддин. Балхдан мактуб бор. Дарвиш Али салтанатга қарши бош кўтарибди.

Шайхулислом. Йўг-е!

Мунажжим. Ҳаққос рост. Ўтган кеча, бешинчи фалакда Ноҳид юлдузининг авзойи бузуқ эди.

Шайхулислом. Бу ишда Навоийнинг қўли йўқмикан?

Маждиддин. Бор деб ҳисоблаймиз-да, тақсир.

Шайхулислом. Бали! Ана энди Алишерга кишт берсангиз бўлади.

Маждиддин. Агар бу ҳодиса шаҳаншоҳга яхшилаб уқдирилса...

Шайхулислом. Иншоолло уқдира билурмиз...

Маждиддин. У ҳолда мот кишти бўлади.

Мунажжим. Бали!

Маждиддин. Фақат юра билиш лозим: муомала силлиқ бўлсун, сўзингиз ҳар қанча аччиқ бўлса, овозингиз шунча майин бўлсун, ғазабни табассум билан, ғаразни хушомад билан яширинг, ана шунда омадингиз келади.

Абулвосе киради.

Абулвосе. Мана, омадингиз келди, тақсир. Ассалому алайкум.

Маждиддин. Вааллайкум ассалом. Келинг, мавлоно Абулвосе.

Шайхулислом. Мавлоно кеч қолдилар. Латифаларингизга муштоқ бўлиб ўтирибмиз.

Абулвосе. Атрофингиз латифаларга тўлуғ бўлган чоғда, менинг латифаларимга муштоқ бўлиб ўтирганингиз қизиқ, тақсир.

Шайхулислом. Қизиқларнинг кўзига ҳамма нарса ҳам қизиқ бўлиб кўринади шекилли.

Абулвосе. Тақсирим каромат қилдилар, қизиқларнинг кўзига тақсиримнинг май ичиб ўтириши ҳам қизиқ кўринади.

Мунажжим. Бу май тақсиримнинг муборак соқоларида сузилган шаръий май! (Кулишади.)

Шайхулислом. Бу гапларни қўйинг. Мен ҳаммадан ҳам улуғ шоиримиз, амир Низомиддин Алишер Навоий ҳазратлари ҳақидаги латифаларингизни завқ билан тинглайман.

Абулвосе. Ҳо, тақсир, биз Алишердан куламит, Алишер биздан кулади, ким ҳақ, ким ноҳақ, тангрининг ўзи билади.

Ма ж д и д д и н. Биз ҳақмиз. Бундан сўнг Алишер устидан кула берамиз.

А б у л в о с е. Кула-кула ўлмангиз. Очилмасдан сўлмангиз. Юрагингиз тор экан, ҳасадлари бор экан, қон ичишга зор экан, қилигингиз кор экан, ишингиз мурдор экан...

Ҳамма кулади.

Ма ж д и д д и н. Э, бўлди, фолбинга ўхшаб жаврамай ўлинг, нима бало, мени кўчиришга келдингизми?

Кулки.

А б у л в о с е. Кўчир десангиз кўчиравераман, ранги рўйингизни ўчиравераман.

Кулки кучаяди. Ҳ у с а й н киради. Кулки тўхтади.
Ҳамма ўрндан туриб таъзим қилади.

Ҳ у с а й н. Ўҳў, базми жамшид қизиган экан-да, кулкиларингиз осмони фалакка кўтарилмоқда.

Ма ж д и д д и н. Кулкимизнинг осмони фалакка кўтарилиб, қуёшнинг қулоғига етганидан гоят хурсандмиз. Мана, қуёш фалақдан ёнимизга тушдилар.

Ҳ у с а й н. Қуёшсиз ҳам базмларинг равшан кўринади.

Ма ж д и д д и н. Қуёшнинг нурисиз базмимиз доим қоронғу...

А б у л в о с е. Бир ҳисобдан қоронғу бўлгани ҳам дуруст... Бўлмаса, қуёшнинг ёруғида иблислигимиз билиниб қолади.

Кулки, ўтирадилар.

Ма ж д и д д и н. Шоҳим нима истайдилар?

Ҳ у с а й н (кулиб). Иблиснинг қўлидан бир пиёла шароб ичсам.

Ма ж д и д д и н. Жоним билан шоҳим. (Май қуйиб.) Аммо қулларининг бир гуноҳини кечирсалар, сўнг қадаҳ сунсам.

Ҳ у с а й н. Қандай гуноҳ?

Ма ж д и д д и н (қадаҳ суниб). Улуғ вазир Алишерга, ариқ ишлари учун, хазинадан ваъда қилинмиш тўрт туман оқчани, ул жаноб юбормиш кишига бермадим.

Ҳ у с а й н (жаҳли чиқади). Менинг фармонимни бузишга қандай журъат қилдинг!

Ма ж д и д д и н. Шоҳим, Алишер ҳар хил иншоотлар деб хазинани адо қилди. Хазинада тўрт туман эмас, икки туман ҳам йўқ.

Х у с а й н. Бекор гап!

Ма ж д и д д и н. Менинг Алишерга ҳеч қандай шахсий ғаразим йўқ... Аксинча, Алишернинг шеър бобидаги истеъдодига тан берамиз... Аммо биздек ожиз қуллари учун ҳар нарсадан азиз ва мўътабар сиз эурсиз.

Х у с а й н. Муддао нима? Хушомадларни эшита бериб қулоқларим қар бўлган! Нима демоқчисен?

Ма ж д и д д и н. Алишер тахтингиз атрофида айланиб юрган заҳарли илон.

Х у с а й н. Иғво! Ҳасад! Алишер ҳеч қачон менинг забун бўлишимни истаган эмас. Мен Алишерсиз, тебраниб турган тахтимни идора қилолмайман.

Ма ж д и д д и н. Шоҳим, агар тахтингизни тебратиб турган Алишернинг ўзи бўлса-чи?

Х у с а й н. Ҳасад! Иғво!

Ма ж д и д д и н (шоҳга мактуб узатади). Мана, Балхдин мактуб бор.

Х у с а й н (хатни ўқиб). Дарвиш Али қўзғолон кўтарибди?

Ма ж д и д д и н. Шоҳим, буни Навоий одамларининг сизга қарши очиқ бош кўтариши, деб англамоқ керак.

Ш а й х у л и с л о м. Бу ишда албатта, Навоийнинг қўли бор.

Х у с а й н. Наҳотки... (Пауза.) Бирор ҳужжат, далил борми?

Ма ж д и д д и н. Хўш... Ҳозирча қўлимизда ҳужжат йўқ... Аммо тахмин шундай.

Х у с а й н. Тахминлар билан иш қилиб бўлмайди.

Ма ж д и д д и н (ёнидан шеър чиқариб шоҳга беради). Мана бу шеърни ўқинг.

Х у с а й н (ўқийди. Ҳаяжонда).

«Жаҳон ганжига шоҳ эрур аждаҳо —

Ки, ўтлар сочар қаҳр ҳангомида.

Анинг коми бирлан тирилмак эрур

Маош айламак аждаҳо комида».

Алишер ҳаддан ошмоқда.

Ш а й х у л и с л о м. Мутлақо тўғри. Уни дарҳол жазога мустаҳиқ қилмоқ зарур.

Х у с а й н. Йўқ, бу мумкин эмас!

Маждиддин. Шоҳим, бўлмаса менда бошқа бир мулоҳаза бор.

Хусайн. Қандай?

Маждиддин. Дарвиш Али қўзғолонини бостиришга Алишернинг ўзини юборинг. Ё Алишер бу ишдан бўйин товлайди-ю, сиз унинг бу жинойтда қўли бор эканини аниқлайсиз, ё Алишер бориб фитнани бартараф қилади-ю, ташвишдан қутуласиз...

Хусайн (ўйланади). Бу маслаҳат чакки эмас. (Майичади.)

Мулозим киради.

✓ Мулозим (таъзим билан). Улуғ амир Низомиддин Алишер Навоий ташриф буюрдилар...

✓ Хусайн. Кирсин!

Мулозим чиқиб кетади. Утирганлар мажлисга интизом беришга тиришадилар. Алишер киради. Ҳамма уни қуюқ хушомад билан қарши олади.

✓ Хусайн. Марҳамат, Алишер!

Шайхулислом. Тақсирим бағоят яхши фурсатда йўқладилар.

Маждиддин. Қадамингизга ҳасанот.

Мунажжим. Бахт юлдузини кўришга муштоқ эдик.

Навоий. Илтифот ва марҳаматларингиз учун ғоят миннатдормен. (Утирадилар.)

Хусайн. Алишер, мен хазинанинг аҳволидан беҳабар сизга пул ваъда қилган эканмен.

Навоий. Мен шоҳимнинг ваъдалари чин ва мўътабар деб ишонган эдим.

Хусайн. Мавлоно Маждиддиннинг айтишига кўра, хазинада ақалли икки туман ҳам оқча қолмабдур.

Навоий. Мавлоно Маждиддин айтган бўлсалар ишонмоқ керак, чунки мавлоно ҳар нарадан хабардор.

Маждиддин. Шоҳим тўғри айтдилар... Хўш... Хазинанинг аҳволи оғир, харажатлар кўп.

Навоий. Сўзларингизга ишонмоқ керак.

Маждиддин (асабийлашади). У ҳолда кинояларингизнинг маъноси нима?

Навоий. Харажатларни очиқ билмоқ истаймен.

Маждиддин. Ҳаммаси аён, иншоотларга ва...

Навоий (сўзини бўлиб). Мавлоно, сиз ҳеч кимга аён бўлмаган харажатлар ҳақида сўзланг.

М а ж д и д д и н (*безовта, асабий*). Буича суриштириб қолдингиз? Ахир сиз шоҳимнинг хазинаси ҳақида сира гам емас эдингиз-ку?

Н а в о и й. Мен шоҳимнинг халқи ҳақида гам ейман.

Ш а й х у л и с л о м (*кесатиб*). Яъни авом ҳақида?

Н а в о и й. Ҳа, тақсир, авом ҳақида...

Ш а й х у л и с л о м. Осмон билан ерни фарқ қила би-
лиш даркор, Алишер!

Н а в о и й. Осмондаги дабдабали, аммо фойдасиз чақ-
моқ бўлишдан кўра, ерда бир тутам олов бўлиб, бир ғариб-
нинг қозонини қайнатмоқ афзалдур.

Ҳ у с а й н. Алишер, мен сизни дўст деб тушунар эдим.

Н а в о и й. Ҳали ҳам худди шундай, деб тушунинг.

Ҳ у с а й н. У ҳолда бу гапларингизни нима деб онгла-
моқ керак?

Н а в о и й. Сўзларим беғараз.

Ҳ у с а й н (*шеърни узатиб*). У ҳолда мана бу шеърин-
гизни нима деб тушунмоқ лозим?

Н а в о и й (*шеърни кўриб*). Мен буни золим шоҳлар
тўғрисида ёздим. Мен сизни мамлакатда адолат ўрнатади-
ган шоҳ деб тушунаман. Таажжуб.

Ҳ у с а й н. Таажжубланидиган ери йўқ.

Н а в о и й. Таажжубланидиган ери шундаки, мен бу
парчани бугун ёзиб эрдим, ҳали ҳеч ким кўрмасдин туриб
жанобингизнинг қўлларига тушиб қолибдур.

Утирганлар ноқулай вазиятда қолади.

Ш а й х у л и с л о м (*ноқулай жимликни бузиб*). Улуғ
амир бунга таажжубланмасалар ҳам бўлади. Дунёда бундан
зиёдароқ таажжуб қиладиган ҳодисалар бор.

Н а в о и й. Масалан?

Ш а й х у л и с л о м. Масалан, жанобларининг Дарвиш
Али билан муносабатлари қалай?

Н а в о и й. Нима бўлибди, бирор гап борми?

Ҳ у с а й н. Бирор гап борлигини ўзингиз билсангиз
керак?

Н а в о и й. Шубҳаларингиз ноўрин, шоҳим.

Ҳ у с а й н. Алишер, мен сизни бундай вазиятда би-
ринчи дафъа кўриб турибман. Муғамбирлик сизга яраш-
мас экан.

Н а в о и й. Шоҳим, мен ҳузурингизга ўринсиз таъналар
эшитгани келганим йўқ.

Хусайн. Балхдин чопар бор, инингиз Дарвиш Али салтанатга қарши бош кўтарибди.

Навой (ҳаяжонда). Дарвиш Али бош кўтарибди?! Сабаб?!

Маждиддин. Сабабини сиз биласиз.

Навой. Мен ҳали сизга ўхшаб фитначи бўлганим йўқ!

Маждиддин. Исёнчи билан тил бириктириб, салтанатга чанг солишнинг номини нима дейдилар?

Навой. Шоҳим, ўлимдан хабарим бор, аммо бу гаплардин хабарим йўқ!

Хусайн. Улуғ амирнинг бу жавоблари бизни қаноатлантирмайди.

Навой. Шоҳим мендан нима истайдилар?

Хусайн. Улуғ амирнинг кўнгли бизга рост бўлса, Дарвиш Али тўполонини бартараф қилиш ва фитначини тириклай тутиб бунда келтиришни ўзларига ҳавола қилсак.

Навой бошини қўйи солиб жим қолади. Бошқалар диққат билан унга тикилади.

Навой (бошини аста кўтариб). Яхши, шаҳаншоҳнинг фармонларини ижро этишга тайёрмен.

Хусайн. Миннатдормен, Алишер! Балонинг олдини тезроқ олиш учун ҳозироқ йўлга тушишингизни илтимос қиламен. Дарвиш Алига уқдиринг, ёмон ниятларидин қайтсин, ҳузуримга келсин, саройда энг яқин аёнларимдин бўлиб хизмат қилғусидур. Оқ йўл!

Навой. Шоҳим, бир илтимосим бор!

Хусайн. Марҳамат.

Навой. Амир Маждиддин саройдан узоқлаштирилсин.

Ҳамма таажжубда.

Хусайн. Сабаб?

Навой. Давлатимизни яксон қилмоқчи бўлган хонга салтанат даргоҳида ўрин йўқ!

Маждиддин. Тўхмат!

Навой. Тафтишлар шуни кўрсатдики, Ёдгорбек қўзғолонида бу одамнинг ҳам қўли бўлган.

Маждиддин. Бўхтон! Йғво!

Навой. Тафтиш тамом бўлмагани ҳолда, Ёдгорнинг бошини олдириб юборишни нима деб фаҳмлаш керак?

Хусайн. Қачон? Ким олдириб юборди?

Навоий. Шу бугун, улуғ вазирингиз!

Хусайн (даргазаб). Нечун?

Мажиддин (шошади). Ахир, шоҳим... маълум бўлган жиноятни ҳадеб текшираверишдан не фойда?

Навоий. Бу одам Ёдгорни хазинангиздаги олтинлар билан таъмин қилиб турган.

Мажиддин. Тухмат! Қани далил!

Навоий (қўйнидан мактуб чиқариб, Хусайнга беради). Мана далил!

Мажиддин шошади. Хусайн қоғозга кўз югуртириб чиқиб, газабга келади. Қоғозни гижимлаб Мажиддиннинг юзига уради.

Хусайн. Хоин! Жосус! Бу муттаҳамнинг бошидин вазирлик кулоҳини олинг!

Мулозимлар Мажиддиннинг бошидан кулоҳини оладилар.

Навоий. Шоҳим, бошини кулоҳидин енгиллатдингиз, энди бўйнини бошидан енгиллатинг.

Хусайн. Жаллод!

Шайхулислом, Мунажжим шошиб чиқиб кетадилар.

Навоий. Хайр, шаҳаншоҳ, мен кетдим.

Хусайн. Оқ йўл!

Навоий кетади. Жаллод киради.

Мажиддин (қаттиқ ҳаяжонда). Шоҳим, бу ҳужжат қалбаки ҳужжат! Мени ноҳақ ўлдириб, сўнг пушаймон бўласиз.

Хусайн. Сени шу чоққача ўлдирмаганимга пушаймонмен.

Мажиддин. Мени ўлдиришдан аввал тожи тахтингизнинг душмани ким эканини аниқ билиб олинг.

Хусайн. Аниқ билдим, тожи тахтимнинг душмани сен экансан.

Мажиддин. Тожи тахтингизнинг душмани ким эканини, Дарвиш Али кўзғолонининг қандай ҳал қилиниши кўрсатиб берур. Шоҳим, Дарвиш Али кўзғолони бартараф қилингунча сабр этинг.

Хусайн. Иблис, яна ҳийлага кўчмакчисен.

М а ж д и д д и н. Агар ҳийла қилсам каломулло урсун!
Ҳ у с а й н (чўчиб тисарилади). Каломулло урсун?

М а ж д и д д и н. Қасамёд қиламен, ёлгон айтсам каломулло урсун! Алишер ўз жиноятларини яшириш учун, мени қурбон қилмоқчи. Муҳлат беринг. Алишернинг жиноятларини исбот қиламен, сизни ҳалокатдан қутқарамен. Хазинангизни бойитамен, ҳарамингизни ҳурлар билан тўлдирамен, сўнгра майли, бошимни кесинг, амрингизга мунтазирмен. (Бош эгади.)

Ҳ у с а й н (чуқур ўйга чўмади. Ерда гижимланиб ётган қоғозни олади, оғир сўрайди). Бу қалбаки ҳужжат, деб ўйлайсанми?

М а ж д и д д и н. Каломулло урсун, қалбаки ҳужжат!

Ҳ у с а й н (ўйланади. Узун пауза. Сўнг бир қарорга келгандек бўлади.) Кулоҳингни кий.

Ш о ҳ ўйлаганича чиқиб кетади.
Маждиддин кулоҳини кияди.

П а р д а.

УЧИНЧИ ПАРДА

БЕШИНЧИ КУРИНИШ

Қулмуҳаммаднинг ҳовлиси. Гули супада ўтириб, Навоий тақдим қилган девонни мутолаа қилмоқда.

Г у л и

(ўқийди)

Ўн сакиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб чун сарвинозим ўн сакиз ёшиндадур,
Деса бўлғайким, яна ҳам ўн сакиз йил ҳусни бор.
Ўн сакиз ёшинда мунча фитнаким, бошиндадур.
Ўн сакиз йил дема, юз саксон йил ўлса, улдурур
Ҳусн шоҳи, ул балоларким кўзу қошиндадур.

(Девонни бағрига босади.)

Ғазал эрмас бу бир меҳри гиёдур.
Мунаввар айлаган дилни зиёдур.
Ғазал ҳам шунчалар ширин бўлурму?
Вафо нури билан лим-лим тўлурму?

Қ у н д у з киради.

Қ у н д у з

Вафо нури билан тўлсун дилингиз...

Г у л и

Келинг. Оҳ, шунчалар ширин тилингиз...

Қ у н д у з

Навоийданми?

Г у л и

Ҳа, менга битибдур.

Қ у н д у з

Мусаффо ишқини изҳор этибдур.

Г у л и

Бу ишқ бахт йўлида сўнмовчи машғал,
Бу ишқ бирлан бўлур ҳар мушкулим ҳал.

Қ у н д у з

Навоийдек кишининг ёри бўлмоқ,
Шеър даҳосининг дилдори бўлмоқ —
Саодатдур буюк. Сиз бахтиёрсиз...

Г у л и

Фақат гул бўлмас эркан, асти хорсиз:
Бу олтин севгининг ҳижрони аччиқ.

Қ у н д у з

Жудолик чоғининг ҳар они аччиқ,
Бироқ дил мулкининг гулзоридур ишқ.

Г у л и

Гоҳ ошиқ қалбининг озоридур ишқ.

Қ у н д у з

Ҳаёт иқбол, севинчнинг ёридур ишқ.

Г у л и

Гаҳи ғам-қайғунинг бозоридур ишқ.

Қ у н д у з

Эрур севги кўнгул мулкида бир шоҳ.

Г у л и

Узи ҳам ўлдирур, ҳам тиргизур гоҳ —
Кўнгулни гул этар, гоҳ пора-пора.
Узи ҳам дард берур, ҳам дардга чора...
У кун гулзор аро ушлаб қўлимдин,
Деди, айлаб халос ҳижрон, ўлимдин:
«Қилиб тўй, сўнг бўлурмиз, бирга доим,
Сени кўп кўрмасин менга худойим...»

Қ у н д у з

Демак тўй тез.

Г у л и

Яқин кунларда.

Қ у н д у з

Оҳ, соз.

Г у л и

Саодат қушлари бошимда парвоз.

Ғамгин ҳолда Қ у л м у ҳ а м м а д киради.

Отажон, не хабарлар бор?

Қ у л м у ҳ а м м а д. Э... Сўрама қизим. Дунёнинг иш-лари курсин.

Г у л и. Яна не бало юзланди?

Қ у л м у ҳ а м м а д. Балхда Дарвиш Али бош кўтарибди. (Ҳаяжон.)

Г у л и (қаттиқ ҳаяжонда). Ё раббий! Алишер қаерда?

Қ у л м у ҳ а м м а д. Исёни бостириш ва Дарвиш Алини тириклай тутиб келтириш учун шаҳаншоҳ уни кеча кечқурун саройдан тўғри Балхга жўнатибди.

Г у л и. Акани укага қарши йўллаш, аканинг қўли билан укани банд этиш, иблиснинг ҳам ақлига келмайдиган иш.

Қ у л м у ҳ а м м а д. Яқин кунларда машъум ҳодисалар юз берадиганга ўхшайди. Бугун тонг билан Жалолиддинни ҳибсга олибдилар.

Гули. Ё раббий! Бу ёмон фол... (Ийғлайди.)

Қулмухаммад. Йиғлама, қизим, Алишерга ҳеч нарса бўлмайди. Алишернинг орқасида бутун халқ турибди.

Ташқаридан овоз. Устоз бормилар?

Қулмухаммад. Биров келди, сизлар боққа чиқинглар, қизлар. (Чиқиб кетади.)

Гули. Ё раббий, ким бўлса экан?

Боққа чиқиб кетадилар.

Қулмухаммад. Мажиддинни бошлаб киради.

Қулмухаммад (таъзим билан жой кўрсатади). Қани, амир, марҳамат.

Мажиддин (ўтиради). Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. (Фотиҳа ўқийдилар.)

Қулмухаммад. Хуш келибсиз, амир?

Мажиддин. Хурсанд бўл, Қулмухаммад, бошинга бахт қуши қўнди.

Қулмухаммад (хавотирда). Иншоолло, айтганингиз келсин, амир.

Гули билан Қундуз ҳаяжон ичида қулоқ соладилар.

Мажиддин. Шаҳаншоҳ сени падар, қизингни малика қилмоқчи.

Гули. Оҳ... (Қундузнинг кўксига бошини қўяди.)

Қулмухаммад (зўр ҳаяжонда). Шаҳаншоҳнинг бизга бўлган илтифотлари учун миннатдормиз... Аммо... аммо қиз унашилиб қўйилган.

Мажиддин. Алишерга, шундайми? Бу гапдан шаҳаншоҳнинг хабарлари бор.

Қулмухаммад. У ҳолда нечук бу жафо?

Мажиддин. Муҳаббат, қизингга бўлган муҳаббат.

Қулмухаммад. Шаҳаншоҳ қизимни олгунча бошимни олсалар, зўр шафқат қилган бўлур эдилар.

Гули ҳаяжонда қулоқ солади.

Мажиддин. Шаҳаншоҳнинг талабини рад қилсанг, бошинг кетиши турган гап. Сенинг бошинг кетса майлига-ю, аммо Алишернинг боши кетмасун.

Қулмухаммад. Сабаб?

Мажиддин. Шоҳ қизингнинг васлига етиш йўли-

да нимаики кўндаланг келса, ўртадин шартта олиб ташлаш-га қатъий қарор берган. Ҳозир пайт нозик. Дарвиш Али қўзғолони муносабати билан шаҳаншоҳнинг Навоийга қарши газаби кучайган. Шундай бир пайтда Навоийни кўндаланг қилиб, шоҳнинг талабини рад этишинг, ёниб турган ўтга ёғ қуйиш билан баробар бўлур. Шаҳаншоҳга баҳона топиб берасан, Навоий ҳалок бўлур. Қизингнинг ҳарамга бориши муқаррар. У ҳолда Навоийни ҳалок қилиб, сўнг бориши мақбулми ё ҳалок қилмасдан бориши мақбулми? Қизингнинг ақли бўлса улуғ шоир Навоийнинг ҳалокатига йўл қўймас. Сен, биз, қизинг майли ҳалок бўлайлик, аммо буюк Навоий ҳалок бўлмасун! Гап шунда!..

Қ у л м у ҳ а м м а д. Бошимизга оғир савдо солиб қўй-дингиз, амир.

М а ж д и д д и н. Ҳе... тақдир экан Қулмуҳаммад, тақдир, қандай қилайлик. Менга қолса шундай бўлсин дебманми? Ҳа.. Чуқурроқ мулоҳаза қилиб кўр. (Сукунат.)

Қ у л м у ҳ а м м а д. Ўйлашиб кўрамиз, амир.

М а ж д и д д и н (қўзғалади). Ҳа, жавоби бу кун оқшомдан кеч қолмасун.

Қ у л м у ҳ а м м а д. Яхши, амир. (Чиқадилар.)

Ешларини арта-арта қизлар ва йиғлаб она чиқади.
Гули онасининг бағрига ташланади.

Г у л и

Нечун туғдинг мени, бахти қарони?
Балога мубтало, мотамсарони?
Мурувват билмаган кунлар учунми?
Жафокаш, бераҳм тунлар учунми?

Х о с и я т

Онанг ўлсун болам, қандай қилай мен,
Туғибменки сени, бахтинг тилаймен.

Қ у л м у ҳ а м м а д киради.

Г у л и

Унут, бахт сўзини оғзингга олма!
Хаёл у биз учун, қўй, доғда қолма!

Фирибгар, бевафо бир қуш эрур бахт,
Қўнар жойи анинг қон сачраган тахт.
Хароб ўл золим, эй, бахтингга лаънат!
Зулм шоҳи разил тахтингга лаънат!

Қ у л м у ҳ а м м а д

Тилингга берма эрк.

Г у л и

Кессин тилимни!

Х о с и я т

Қизим, кул қилмагин ожиз дилимни.

Г у л и

Агар истар эса бошимни олсун.
Танамни бурдалаб ўтларга солсун.
Бу бирлан марҳамат қилгай менга шоҳ.
Халос этгай мени кулфатдан... Эвоҳ,
Тариқи зулм ила кин бунча бўлгай,
Жафо қилмоққа оини бунча бўлгай.

Қ у н д у з

Киши гар кўксини юз пора қилсун,
Фалакнинг зулмига не чора қилсун?

Қ у л м у ҳ а м м а д

Қизим, тақдир экан, тақдирга тан бер.
Итоат қилмаган охирда ғам ер.

Г у л и

Фалак... тақдир... Қазо... Оҳ қандайин ном,
Заҳар-заққум қуйиб ич, деб тутар жом.
Фалакнинг ҳар иши зулм ила найранг.
Еруғ оламни у, қилмиш менга танг.

Саодат боғини зулм этди барбод
Фалакнинг жавридин, озоридин дод!..

Қ у л м у ҳ а м м а д

Қизим, ундай эса йўқ, деб жавоб бер.

Г у л и

Йўқ асло! Бўлмасин қурбон Алишер!
Қўйинг, эл булбули боз сайрасун боз!
Қўйинг, юрт бахтини мадҳ айлаган соз —
Вақтсиз синмасун. Шоҳона ижод
Тугалмай қолмасун... Мен қайда? Ҳайҳот...
Мен оддий бир киши, у элга бошдур.
Агар мен шам эсам, у бир қуёшдур.
Анинг-чун майлига қурбон бўлай мен,
Бало шамширига қалқон бўлай мен.

Х о с и я т

Қизим, жоним болам, қўрқитма зинҳор.

Г у л и

Нетай, шум толеим гар айласа хор.

(Жимлик, йиғлайди. Сўнг секин.)

Жавоб айтинг бориб, мен, майли рози...
Мусаффо севгининг оҳ... синди сози...

Қулмуҳаммад чиқа бошлайди.

Фақат шартим: бир ой ёндашмасин шоҳ!
Бир ой муҳлат сўранг!.. Бахтим қаро... Оҳ!..

Қ у л м у ҳ а м м а д чиқиб кетади.

Х о с и я т

Онанг ўлсун, болам, юргунча мундоғ,
Сени ҳам қўйнида кўргунча мундоғ.

Г у л и

Нетай, гам аждари бахтим ютибдур,
Қуёшимнинг юзин зулат тутибдур.
Не бўлғай эрди чархи зулам пеша,
Мени ундан жудо қилмай ҳамиша,
Юрар чоғида йўлдош бўлсам эрди,
Турар чоғида қўлдош бўлсам эрди,
Фақат, ҳайҳот, қани ул севгили ёр?
Балолар домига бўлдим гирифтор.
Бу қандай ҳол эрур, ҳайҳот, ҳайҳот!
Нетар жонимни олсанг, эй ажал, бот!

П а р л а.

ОЛТИНЧИ КҮРИНИШ

Навойнинг ҳовлиси. Мансур китоб муталаасига машғул.

Мансур. Бир ўлимнинг азоби мени телба қилаёзди. Алишер, энди сен, бу ҳисобсиз азобларни қандай кўгара оласен? Миянг пўлатдин, асабларнинг темирдин бўлса ҳам, бу оғир мусибатларга бардош беролмас. Мағрур Алишернинг сувдан чиқариб ташланган балиқдай жонсарақ, уни бузилган қушдай безовта бўлиши, қасос билан тўлган юрагимга тасалли беради.

Мабюс ҳолда Абулмалиҳ киради.

Абулмалиҳ. Кетганига бу кун расо бир ой бўлди. Нега бунча ҳаяллади экан?

Мансур. Улуғ одамнинг иши ҳам улуғ, бирор муҳим иш чиқиб ушланиб қолгандур-да.

Абулмалиҳ. Охири бахайр бўлсун. Бу ҳаяллаш бежиз эмас.

Мансур. Ҳа, яна ёмон туш-муш кўрдингми?

Абулмалиҳ. Туш-муш-ку кўрганим йўғ-а... Аммо юрагимда аллақандай кўрқинчли шубҳалар бор.

Мансур. Чунки фикринг бузуқ, хаёлинг эгри. Шунинг учун ҳамма нарса сенга шубҳалик бўлиб кўринади.

Абулмалиҳ. Бўлмаса нима учун бу воқеаларнинг ҳаммаси Алишер кетгандан сўнг юз берди?

Мансур. Тақдир, Абулмалиҳ, тақдир!

Абулмалиҳ. Э... ўша тақдир... Тақдир! Бу тақдир эмас, хиёнат!

Мансур. Тилинг жуда узун, қулвачча, қисқартириб қўямасинлар, деб қўрқаман.

Абулмалиҳ. Ҳақ сўз учун тилимни кесадиган бўлсалар, кеса берсинлар, беквачча!

Мансур. Чакки қиласен, дўстим, кейин дунёга келганинга пушаймон бўласен.

Абулмалиҳ. Э, дунёга келганимга кўндан пушаймонмен. Бу нима ахир, дунёми ё кушхонами?

Мансур. Ошингни пиширсанг-чи! Дунё тўғрисида қайғуришни сенга ким қўйибди? Дунё тўғрисида қайғурадиганлар бор.

Абулмалиҳ. Дунё тўғрисида қайғурадиганлар хўроз уриштириш, олтин қадаҳларда май ичиш билан овора.

Мансур. Борди-ю, сен шоҳ бўлиб қолсанг, нима қилар эдинг?

Абулмалиҳ. Муттаҳам бекларни қиличдан ўтказардим... Бемаъни урушларни тўхтатардим, юртни обод қилардим, Алишерга мадад берардим.

Мансур. Уҳу! Даҳмазанг катта-ю! Бироқ сенга ўшаш таги наслардан подшо чиқмайди-да.

Абулмалиҳ. Подшолик бошингда қолсун! Подшо бўлай деб, кўзим учиб тургани йўқ! Подшо бўлиб халқнинг уволига қолишга кимнинг тоқати бор экан? Гапнинг сирасини айтаман-да, аслзода.

Мансур. Хўп, бўлди, Абулмалиҳ пошшо, ётайлик, тун оғиб қолди.

Эшик тақиллайди.

Абулмалиҳ. Келди. (Эшикни очади.)

Соҳибдоро киради.

Соҳибдоро. Бугун ҳам келмадимми?

Абулмалиҳ. Йўқ. Мавлоно, шу чоққача ухламаб-сиз?

Соҳибдоро. Ташвиш зўр бўлса, уйқу қочади.

Абулмалиҳ. Бирор машъум ҳодиса юз бермасмикан?

Соҳибдоро. Бу кечаю кундузда ҳар бир машъум ҳодисанинг юз бериши мумкин. Бало бир келгандан сўнг, устма-уст кела беради.

Эшик тақиллайди.

Абулмалиҳ. Келди чоғи. (Эшикни очади.)

Жомий киради.

Жомий. Келмадими?

Соҳибдоро. Йўқ, тақсир.

Жомий. Ё раббий! Соҳибдоро, ахир бундин ортиқ кутиш мумкин эмас. Тездан Алишер олдига жўнанг, уни воқеалардин огоҳ қилинг.

Соҳибдоро. Пирим, мени ўлимга йўлланг борай, аммо бу огир мусибатлар ҳақида хабар етказиб, Алишерга озор бериш вазифасини менга юкламанг.

Жомий. Биладан, азизим, бу вазифа ўлимдан ҳам огир, аммо не чора? Бориб шоирни эҳтиёт қилиш керак, унга бирор шикаст етмасин.

Огир жимлик. Жимлик Алишернинг хурсанд бир ҳолда кириб келиши билан бузилади. Унинг ёнида бошдан-оёқ қуроланган Турдибой.

Навоий. Салом, дўстлар!

Жомий. Алишер!

Навоий. Салом, устод!

Абулмалиҳ. Пирим! (Кўришадилар.)

Жомий ёшини артади. Фотиҳа ўқилади.

Навоий. Азизлар, сизларни соғинтириб қўйганим учун узр сўраймен! Аммо айб менда эмас. Шаҳаншоҳ орқамдан мактуб қўндириб, Балхда узоқроқ туриб адолат ўрнатишимни, сўнг мамлакатимизнинг бошқа шаҳарларига ҳам ўтиб келмоғимни илтимос қилган эдилар. Балхдин Машҳадга, ундин бўлак шаҳарларга ўтдим. Қишлоқларда бўлдим. О, қандай меҳнатсевар халқимиз бор. Фақат йўлларда кўзга ташланувчи қавжираган далалар, қақраган қишлоқлар кўнгулларни ғамгин қилади... Қишлоқ аҳлларига ариқлар чиқариб, халқни сувга маъмур қилмоқчи бўлганимизни айтдим. Кўзлари севинч ёшларига тўлди, ҳаққимга дуо қилдилар. Пирим, шу соф кўз ёшлар ҳурмати, ариқ қазиш ишларини кучайтирамиз. Ҳозир барча имконият мавжуд. Мамлакат тинчиди, шоҳни зулм йўлига бошламоқчи бўлган фитначи ўргимчак янчилди. (Ҳамма жим.) Нечун жимсиз? Ташвишли кўринасиз?

Навоий. Гулиға бўлган муҳаббатим, халқимга бўлган муҳаббатимнинг бир учқунидир. Сиз халқ бошига не кулфатлар солмадингиз? Сиз мажиддинларнинг сўзига кириб мамлакатда адолат эмас, зулмни кучайтирдингиз. Давлатимизни ҳалокат соҳилига келтирдингиз. Мавлоно Хондамир, бизнинг дарду қайғуларимизни неча асрлар кейинги наслларга элтувчи табаррук саҳифаларга рақам қилингким, Мўминмирзонинг ўлими теурийлар хонадонинг инқирозидан нишонадур. Ўз қўли билан ўз набирасини ўлдирган, кеча-кундуз кайфу сафодин бош кўтармаган, тўйда ҳам, азада ҳам тўхтовсиз ичадиган Хусайн Бойқаро салтанатимизни ҳалокатдан сақлаб қолишга қодир эмас!

Хусайн. Дўстим, сиз яна кайфу сафони тилга олдингиз. Сиз дунё лаззатларидин воз кечиб нима орттирдингиз?

Навоий. Икки буюк дарё бўйидаги халқимни якқалам қилдим. Тилимизни таҳқир ва ҳақорат ботқоғидин шеърийат осмонига кўтардим. Мен умримга ачинмаймен. Аммо сизга сарф қилган меҳнатларимнинг зое кетганига ачинамен. Мен янглишибмен. Мен писта пўчоғидин кема қилмоқчи бўлубмен. Мен ҳақиқат деб ўйлаган нарса сароб бўлиб чиқди. Мен мамлакатда зулм оловларини сўндириб, адолат машъалини ёқмоқчи бўлдим, аммо зулм мендин зўрлик қилди. Мен салтанатимизни мустақамламоқчи бўлдим, аммо ҳаракатларим елга кетди.

Хусайн. Дўстим, ёшлигимизни замон олиб кетди. Саройга қайтинг, фоний дунёнинг орзу-ҳавасларидин воз кечиб, қолган умримизни хилватда ва фароғатда ўтказайлик. Тахт бебақо, дунё бевафо.

Навоий. Ноумид шайтон. Мен ҳали умидларимдин воз кечганим йўқ. Биз етолмаган умидларга келажак наслларнинг етмоғи мумкин. Қачонлардур адолат офтоби барқ уриб чиқмоғи керак. Дулёда бахт ва ҳаққоният тантана қилмоғи лозим. Одамлар орасида низо йўқолмоғи даркор. Аммо қачон? Бу савол ҳамон жавобсиз қолди. Лекин инсоният бу жумбоқни ахир ҳал қилур. Чунки унинг қўлида ҳақиқат ва адолат йўлини ёритувчи тафаккур машъали бор. Шунда кишилар мени ўзларининг буюк ҳамкорликларига чақирурлар ва мен асрлар оша ўз шеърларим билан лаббай, деб жавоб берурмен. Мен кетдим!

Хусайн. Қаёққа?

Навоий. Ижодимга. Халқимга! (Кета бошлайди.)

Х у с а й н. Алишер, қайтинг! Ҳузуримда қолинг!
На в о и й. Хатоларни кўпайтириш, гуноҳларни ортти-
риш учунми? Хайр, шаҳаншоҳ!

Йўлида давом этади. Ҳамма бош эгиб, турган жойида қотиб
қолади. Ташқаридан Навойни олқишлаган халқнинг овозлари
эшитилади.

Х а л қ (ташқаридан). Улуғ Навойга шарафлар бўл-
сун! Шоир Навойнинг умри боқий бўлсун!

П а р д а

1941 й